

By, marsk og geest

By, marsk og geest 16

Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen

Udgivet af Ribe Byhistoriske Arkiv & Den antikvariske Samling i Ribe

Forlaget Liljebjerget

2004

Redaktion: Mette Højmark Jensen, Jakob Kieffer-Olsen (ansv.),
Susanne Benthien, Claus Feveile,
Lars Hammer, Karen Margrethe Melbye,
Søren Mulvad og Lilian Skønager

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

©: 2004 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er navnet på Den anti-
kvariske Samling i Ribes forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og trykke-
riet se "By, marsk og geest 10" 1998.

ISBN 87-89827-38-4

ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811.
Om dette kort, se "By, marsk og geest 13" 2001, s. 37-50.

Illustrationer på forsiden: Bredeslippe 2004. Bredeslippe 1917, se s. 60.

Illustrationer på bagsiden, se s. 12 og 21.

Indhold

Annette Frölich	
Middelalderlige lægeinstrumenter fra Ribe	5
<i>Medieval medical instruments from Ribe</i>	17
Uwe Dall	
Spejderhytten i Tange – et gammelt hus, dets historie og mennesker	19
<i>The Scout Hut in Tange – an old house, its story and people</i>	28
Camilla Løntoft Nybye	
Christian Giørtz' bomuldsvæveri – den første bygningskonstruktion i Danmark med brug af støbejernssøjler	29
<i>The textile factory of Christian Giørtz – the first cast-iron building construction in Denmark</i>	37
Uwe Dall	
Hvem var Knuds mordere?	39
<i>Who were Knud's murderers?</i>	50
Erik Bjerre Fisker & Jakob Kieffer-Olsen	
Ribes brolagte gader	51
<i>Die Pflasterwege in Ribe</i>	67
Ribe Museumslaug	68

Christian Giørtz' bomuldsvæveri

– den første bygningskonstruktion i Danmark med brug af støbejernssøjler

Af Camilla Løntoft Nybye

Natten mellem 2. og 3. juledag 2000 var der brand i Ribe midtby. "Lindegården" med beliggenhed på Torvet 13 var adressen for udrykningen, og konklusionen lød efterfølgende på totalskade med nedrivning til følge. Med branden mistede ikke blot flere beboere deres hjem, men byen mistede også en bygning, der repræsenterede det første store fabriksanlæg i Vestjylland med en bygningskonstruktion af støbejernssøjler, der på sin tid ikke før var set i Danmark. Med en gennemgang af bygningens historie og periodens hovedtræk vil denne artikel søge at placere bygningen i det kulturelle samfundsmæssige perspektiv.

Bomuldsvæveriet i Ribe blev opført på en grund syd for Domkirken i 1850 af købmand Christian Giørtz (1790-1860), og udvidet i 1855 med en bygning mod Sønderportsgade og i 1857 med en fløj mod passagen Ryk Ind. Christian Giørtz døde i 1860, og inden da havde han overdraget produktionen til sønnen Balthazar Giørtz (1827-1891). Gunstige tider for bomuldsindustrien bevirkede, at denne i 1866 kunne udvide virksomheden med et bygningsanlæg beliggende i Sct. Nicolaigade. I 1881 nedlagdes produktionen i bygningerne på Torvet, Balthazar Giørtz afhændede fabrikkerne og flyttede derefter til København. Familien Giørtz' virke i Ribe var ovre, men de var ikke gået uset forbi. Både Christian og Balthazar Giørtz havde spillet en stor rolle for byens udvikling, og den dag i dag ses deres investeringer i bybilledet som eksempler på industrialismens arkitekter.

Den industrielle revolution og tekstilindustrien

Der er uenighed blandt historikere om, hvornår etiketten "den industrielle revolution" reelt kan bruges om udviklingen i Danmark. Blot ligger det klart, at den kan tidsfæstes til den sidste halvdel af 1800-tallet¹. Hvor man i udlandet så en brat opadstigende økonomisk vækst, var den i Danmark jævnt fremadskridende, og dette skaber uenigheden om tidsfæstelsen. Men i 1800-tallet udvikledes en kapitalistisk produktionsform, der blev udledt af forskellige forudgående samfundsmæssige faktorer, startende med stavnsbåndets ophævelse i 1788. Landboreformerne slog igennem i starten af 1800-tallet. Det medførte i provinsen en be-

Fig. 1. Domkirkepladsen og Lindegården som den tog sig ud i perioden 1919-1934, hvor der var fotoforretning og isenkramforretning i stueetagen og damefrisør på 1. sal. Foto: Ribe Byhistoriske Arkiv, 00/17 B11.793..

Picture taken between 1919-1934 showing Lindegården with a ground floor photoshop and ironmongery and a hairdresser on the first floor.

tragtelig gruppe af løsarbejdere, der solgte deres arbejdskraft billigt. Denne arbejdskraft samt indførelsen af ny teknik fra udlandet satte gang i udviklingen mod et kapitalistisk produktionsssamfund.

Den første dampmaskine blev bragt til landet i 1790, og denne nye teknik muliggjorde i 1800-tallet stordrift og ikke mindst geografisk mobilitet ved hjælp af dampskibe og jernbanedrift.

Den nye teknik kom fra England, der med en sikker økonomi, gode handelsforbindelser og med selvforsyning af mange råvarer, udviklede sig til at blive periodens førende industrisamfund. Her udnyttede man den videnskabelige opdagelse i 1600-tallet af det atmosfæriske tryk, en drivkraft meget stærkere og mere stabil end det hidtil brugte vand og vind. Den første atmosfæriske dampmaskine blev udarbejdet i 1712 af Thomas Newcomen (1663-1729). Om end noget primitiv satte denne opfindelse gang i forskningen på området, og i 1776 lavede Boulton og Watt en dampmaskine, der var avanceret nok til at kunne anvendes industrielt.

Ikke bare inden for maskineriet var England forrest i udviklingen. Også inden for bygningskonstruktion blev der eksperimenteret blandt andet med brugen af støbejern. Støbejern havde man kendt i små mængder i Europa siden det 13. århundrede. Fra 1600-tallet og fremad oparbejdede jernstøbere gennem produktionen af kanoner erfaring til at kunne levere støbejernssøjler til bygninger, og den første bygning af denne type stod færdig i 1770². Inden for tekstilindustrien blev denne teknik udnyttet til at opføre såkaldte brandsikre bygninger. Brandfaren havde hidtil været stor på grund af kombinationen af dårlig ventilation, dårlige opbevaringsmuligheder for bomulden, brugen af stearin og petroleum som eneste arbejdslys samt anvendelsen af ufaglært arbejdskraft, heriblandt børn og kvinder. Med de nye bærestærke støbejernskonstruktioner mente man at kunne bygge langt højere bygninger med mindre brandfare end ved trækonstruktioner og med større vinduesåbninger, idet væggene ikke mere var bærende. De første bygninger havde en konstruktion af støbejernssøjler og træbjælker, i 1797 fulgte støbejernsdragerne. Kombinationen af støbejernssøjler- og dragere som en brandsikker konstruktion viste sig dog ikke at holde stik. Tværtimod resulterede det i flere alvorlige ulykker med tab af menneskeliv, idet støbejern kan knække pludseligt og uden varsel ved at blive udsat for kraftig varme, især hvis der bliver kastet vand på det samtidigt. Dette gjorde, at mange bygherrer fortsatte med trækonstruktioner³. I midten af 1800-tallet var England Danmarks vigtigste handelspartner, og denne forbindelse har unægteligt

smittet af på den danske udvikling mod et industrisamfund.

I starten af 1600-tallet sås de første egentlige tekstilmanufaktur i Danmark⁴. De enkelte områder af tekstilproduktionen som farvning, valkning, overskæring og vævning var indtil 1700-tallet ofte adskilt som separate håndværk. Herefter så man, at disse samledes i en manufakturmæssig organisation, og mekaniseringen af produktionsprocesserne i 1800-tallet satte gang i udviklingen af klædefabrikationen. Den første dampmaskine i tekstilindustrien etableredes i 1811 på en dampvalkemølle i København. I 1831 var denne stadig den eneste dampdrevne valkemølle, men herefter gik udviklingen stærkt. I 1874 havde man i Danmark 73 klædefabrikker og uldspinderier med i alt 128 håndspindemaskiner med 7500 tene og 90 dampspindemaskiner med 16.300 tene⁵. Størstedelen af disse tekstilfabrikker var placeret i provinsen, hvor der var adgang til billig, ufaglært arbejdskraft⁶.

Med tre vandmøller, en hollandsk mølle, et jernstøberi (1848), et bomuldsvæveri og flere andre små industrier var Ribe i midten af 1800-tallet en "industriby". Jernstøberiet og bomuldsvæveriet var begge virksomheder, der var afhængige af råvare-import. Store dele af dette kom fra England, men også Norge, Holland, Altona og Rhinegnene var handelspartnere. Ribes havn var i denne sammenhæng en vigtig transportvej – jernbanen kom først til i Ribe i 1875. Fabrikernes færdigvarer blev solgt på det danske marked⁷.

Den politiske situation i Danmark i disse år skulle dog vise sig at få konsekvenser for Ribes handel. Udover at landet med "Danmarks Riges Grundlov af 1849" overgik fra enevælde til demokrati, kastedes det også ud i to krige. Konflikten, der handlede om hvorvidt hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg skulle løsrives fra Danmark eller ej, resulterede i 1864 i, at Danmark måtte afstå land helt op til Kongeåen. Ribe blev hermed delvist afskåret fra det øvrige danske land og var mod øst og syd omgivet af tysk opland. Med ulige toldsatser i forhold til de omkringliggende byer, mindre gunstige transportforhold og indskrænket kundegrundlag betød dette for flere af byens erhverv tilbagegang i den økonomiske vækst – dog ikke for Giørtz' bomuldsvæveri.

En ny toldlov i 1863 fritog nemlig visse produkter heriblandt bomuld for udførselstold, og som en af få virksomheder i Ribe kunne væveriet føres videre uden hindringer.

Tre mænd markerede sig i byen i midten af 1800-tallet: Apoteker Frederik von Stöcken, grundlæggeren af Ribe Jernstøberi, redaktør Hyp-hoff på Ribe Stifts-Tidende og købmand og fabrikant Christian Giørtz. Disse var nogle af mændene bag "Klubben" (1855) som jævnligt mødtes for at diskutere og udveksle ideer til fordel for Ribes udvikling.

Christian Giørtz (1790-1860)

Christian Giørtz var født i Ringkøbing og søn af kapellan Balthazar Giørtz. Med titel af købmand, skibsreder, rådmand og fabrikant blev han en anset mand i Ribe by. Et rids af hans virke i byen er gengivet i hans nekrolog den 14. maj 1860 i Ribe Stifts-Tidende. Heri kan man læse om ham som en tillidsfuld, viljefast og højt agtet mand med en "utrættelige og opofrende Iver samt udmærkede Dygtighed (...) Kommunen beklager i ham at have mistet en af sine bedste Borgere". Christian Giørtz havde gået i skole i Kolding og var senere i handelslære i Flensborg. I 1819 flyttede han til Ribe, hvor han oparbejdede en velassorteret og profittærk købmandshandel med et udvalg spændende fra skolebøger, klædestoffer, tobak og kaffe til tømmer, mur- og tagsten⁸.

I 1820erne stod det ellers sløjt til med handelen i Ribe. Med byen stødende op til det slesvig-holstenske hertugdømmes byer og pålagt en højere told på varer end de slesvigske købmænd, tog borgerne til nabobyerne efter billigere varer, som de derefter smuglede ind i byen. Dette betød, at byens egne købmænd havde svært ved at afsætte deres varer. Disse forhold arbejdede Christian Giørtz i samarbejde med toldinspektør Bøgh og købmand Enevoldsen i flere år på at få omstødt, og den 12. maj 1829 gav Kong Frederik VI sin underskrift på, at Ribes toldsats blev ligestillet med hertugdømmernes. For en tid betød dette vækst for byens handel og for købmændenes indtægt.

I perioden 1838-1846 besad Giørtz posten som borgerlig rådmand, blev senere medlem af havnekommisionen og havde som skibsreder selv to skibe, nemlig "Anna Caroline" og "Louise Nico-

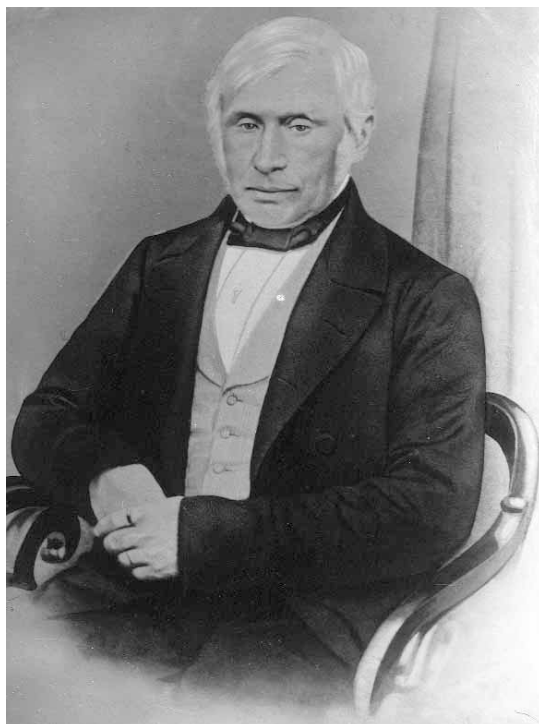

Fig. 2. Købmand Christian Giørtz (1790-1860). Foto: Ribe Byhistoriske Arkiv, B6273.

Merchant Christian Giørtz (1790-1860).

line", der fragtede varer ind fra udlandet. I 1845 erhvervede han sig matrikel 315 og 318, i dag Torvet 13-15 og Sønderportsgade 2-4, hvor han i 1850 åbnede sit bomulds væveri. Indtil sin død i 1860 oparbejdede han i fabrikken en solid virksomhed og kæmpede blandt andet sideløbende i samarbejde med Jernstøberiets ejer Frederik von Stöcken og sin søn Balthazar Giørtz for at få jernbanen til Ribe. Han døde i sit hjem på Skibbroen 70 år gammel.

Den engelske bygning

Fra cirka 1400 til 1738 var de to indgange på Domkirkens sydside forbundet af en processionsomgang. Dens mure afgrænsede kirkegården "Lindegården" opkaldt efter en lind, som havde stået der. Heraf er det almindelige brugte navn for bygningen på Torvet 13 opstået. I 1738 blev syd- og østfløjen på grund af forfald nedrevet og en kirkegårdsmur opført i stedet, sandsynligvis med genbrug af processionsomgangens mure.

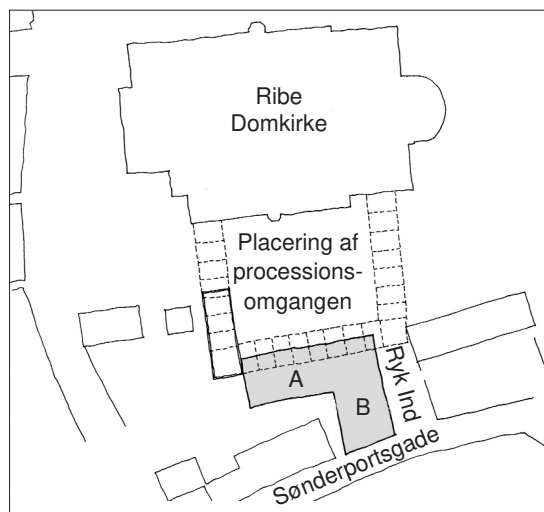

Fig. 3. Skitseret plan af processionsomgangens placering i forhold til Bomuldsvæveriet bygninger. Tegning: Camilla Løntoft Nybye.

Plan of the position of the processioncorridor in proportion to the buildings of the textile factory.

Christian Giørtz købte matrikel 315 og 318 af kirken for 240 rigsdaler, og disse grunde indbefattede halvdelen af det stykke jord, hvor syd-delen af processionsomgangen havde stået⁹. Ved overtagelsen var nogle småbygninger og skure placeret op af den gamle kirkegårdsmur. De nye bygninger, der skulle rumme bomuldsfabrikken, blev opført i rødt tegl med en murtykkelse på op til 60 cm. Den bærende konstruktion af bygningen ud mod Torvet (fra nu omtalt som bygning A) var af træ, hvor der i bygningen mod Ryk Ind (fra nu omtalt som bygning B) blev anvendt støbejernsøjler¹⁰. Tykkelsen af murene viser, at de har taget en del af bjælkelagets belastning. For begge bygninger gælder det, at der var anvendt et meget kraftigt bjælkelag, idet etagerne vægtmæssigt skulle kunne modstå stor belastning fra spindemaskinerne. Dampmaskinen blev placeret i et dobbelthøjt kælderrum i vestenden af bygning A. Ved hjælp af hoved- og sideaksler blev energien fordelt til resten af bygningerne.

Uden det dog skriftligt kan dokumenteres, er bomuldsvæveriet vurderet til at være bygget i engelsk byggestil og -teknik¹¹. Udover de synlige genkendelige træk bekræftes denne påstand af flere faktorer. Det har gennem tiden været almin-

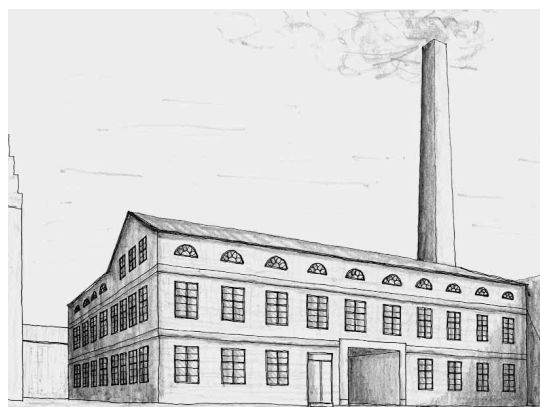

Fig. 4. Rekonstrueret skitse af den oprindelige udformning af bomuldsvæveriet set fra Torvet. Tegning: Camilla Løntoft Nybye ved hjælp af tegninger fra Anker Ravn Knudsens opmåling.

Sketch showing a reconstruction of the supposed design of the factory.

deligt brugt at hente udenlandske arbejdere og teknikere til landet for at skole de mere uerfarne danske arbejdsmænd. Rygtet siger, at dette var tilfældet, da Christian Giørtz opførte sin villa "Aldershvile" (1852) på Skibbroen, hvor han tidligere havde haft lagerbygning. Villaen skulle være en kopi af en villa, han havde set ved Themsen, og som han fik en arkitekt og en håndværker til at opmåle og rekonstruere på hans grund i Ribe¹². Det skal dog siges, at villaen har typiske danske

Fig. 5. Christian Giørtz' privatbolig "Aldershvile" på Skibbroen. Opført 1852. Foto: Camilla Løntoft Nybye.

"Aldershvile", the private residence of Christian Giørtz. Built in 1852.

Fig. 6. Billede af en typisk engelsk tekstilfabrik i Manchester opført i rød tegl. Den engelske stil for denne tids industribygninger var palladiansk, kendetegnet ved klassicistiske træk som trekantsgavle og symmetri. Disse træk kan ligeledes findes i Giørtz' første fabriksbygninger. Foto: www.6foot6.com.

Picture of a typical Manchester textile mill built in red brick. The English architectural style of the buildings of the industrial revolution was palladianism characterized by classical symmetry and pedastals. These features are also found in the first of Giørtz' factory buildings.

senklassicistiske træk, så hvorvidt dette er sandt er ikke dokumenteret¹³.

Annonceringer i Ribe Stifts-Tidende¹⁴ og virksomhedens driftskapitalkonto¹⁵ vidner om Christian Giørtz' livlige handel med det engelske marked. Af regnskabsprotokollen kan man blandt andet se gentagne handler med Manchester-firmaet "Voss & Delius machinery department". Giørtz var en forretningsmand med tydelig interesse for fremskridt og vækst, og han studerede uden tvivl det engelske marked og dets udvikling. Dette var førende indenfor tekstilindustrien, så da han etablerede sit bomuldsvæveri og indkøbte engelske maskiner, er der stor sandsynlighed for, at bygningerne var inspireret af den engelske teknik og byggestil. Brugen af støbejernssøjler til konstruktion af bygning B bevidner ligeledes dette.

Den første støbejernskonstruktion

Det er bemærkelsesværdigt, at størstedelen af den velansete arkitekturhistoriske litteratur, der omhandler perioden, benævner J. D. Herholdt's Universitetsbibliotek på Frue Plads i København

Fig. 7. Da man rev bygningen ned, fandt man foruden de enkelte synlige søjler de oprindelige støbejernssøjler gemt i skillevæggene. Her ses træbjælke og støbejernssøjle. Foto: Anker Ravn Knudsen.

When demolishing the building the original cast-iron columns were found in the newer partitions. The picture shows the wooden beam and the cast-iron column.

som den første bygning i Danmark, hvor der anvendes en støbejernskonstruktion¹⁶. Imidlertid er denne bygning først opført ca. 1860, og den forudgående arkitektkonkurrence afholdt 1856. I den bygning Christian Giørtz opførte i 1857 ud mod passagen Ryk Ind, indgik støbejernssøjler, hvilket klart dokumenteres af brandtaksationerne¹⁷. Søjlerne var af forskellige typer og størrelse, alt efter hvor meget vægt de skulle bære. Måske findes der rundt i landet andre bygninger fra denne periode med en lignende konstruktion, der ikke har fundet vej til historieboøgerne, men indtil dette sker, er bomuldsvæveriet i Ribe dermed den første bygning i landet af slagsen. Med branden anden juledags nat år 2000 mistede byen altså ikke blot en unik bygning, men også en vigtig brik i landets arkitekturhistorie.

Det har ikke været muligt at dokumentere, hvem der har udført støbningen af søjlerne. Det er sandsynligt at antage, at Ribe Jernindustri har stået bag søjlerne, ligesom de leverede bygningernes støbejernsvinduer. Desværre afslører virksomhedens arkiv intet om dette¹⁸. Det kan kun bemærkes, at de må være foretaget af et kompetent firma med kendskab til den nyeste teknik.

Fig. 8. Til venstre ses den nye afdeling af Giørtz' Bomuldsvæveri i Sct. Nicolajgade. Den blev opført 1866 og nedlagt i 1925. Bomuldsvæveriet er bygningen med den højeste skorsten. Den anden bygning med skorsten er gasværket. Foto: Ribe Byhistoriske Arkiv, B7071..

The new department of the textile factory opened in 1866 in Sct. Nicolaigade.

Bygningskompleksets udvikling

Over den tidligere port i bygning A lod Christian Giørtz ophænge en inskriptionsplade med ordene: "Anno 1850 – Christian Giørtz – Non sibi sed posteris", der betyder "Ikke for sig selv, men for efterkommerne"¹⁹. Det var store ord, men på dette tidspunkt var han også en stor mand, der beskæftigede mange af byens borgere.

For overskuelighedens skyld deles bygningens historiske gennemgang ind i årstal, alt efter hvor der er foretaget ændringer på bygningsmassen²⁰. Ændringerne følger her:

1850: Kirkegårdsmuren og de påbyggede bygninger nedrives, og bygning A opføres i en sammenbygning med et eksisterende gavlhus mod Ryk Ind. Gavlhusets fire nordligste fag nedrives, men kælderen under disse fag inddrages i bygning A. Bygning A er 20 fag lang, 2½ etager høj og opført med skifertag og i rødt teglmurværk med en svag rødkalkning og med fuger opstregt med kalk. Vinduerne var sandsynligvis dannebrogsvinduer

af træ i stuen og på første sal samt jernvinduer i mezzaninen (udskiftes i 1862 med halvrunde jernvinduer)²¹. Ved opstart i januar 1851 er der 21 vævestole, som dog hurtigt forøges til 56 stk.²² I 1865 er dette tal 103. Dampmaskinen placeres i kælderen mod vest, og sydvest for bygningen opføres en 36 alen (22,6 m) høj og fem alen (3,14 m) bred skorsten. Vest for bygningen sammenbygget med gavlen opføres ligeledes en to-etagers lokumsbygning.

1855: To huse mod Sønderportsgade nedrives, og en 13 fags beboelsesejendom opføres i stedet. På loftet indrettes lager.

1857: Bygning B, der byggeteknisk er langt mere avanceret end bygning A, opføres til erstatning af gavlhuset mod Ryk Ind. Denne er 10 fag lang og igen 2½ etager høj med vinduer tilsvarende bygning A i stue og på 1. sal, men halvrunde støbejernsvinduer i mezzaninen. Støbejernssøjler (9 i stuen, 12 på 1. sal) bærer en træbjælkekonstruktion, dog anvendes der træstolper i kælderen. Yder-

mere etableres dels en underjordisk gang fra bygning B's kælder til bygningen mod Sønderports-gade og dels en forbindelsesbro i første sals højde lisseledes mellem de to. I hjørnet mellem bygning A og B opføres en to-etagers latrinbygning. Latrinbygningen vest for bygning A nedrives, og et kedelhus opføres i stedet.

1859: Balthazar Giørtz overtager virksomheden efter sin far, hvis helbred på dette tidspunkt er skrantende.

1863: En brand bevirker at kedelhuset nedbrænder og vestenden af bygning A (nuværende nr.15) skades. Bygningen genopføres i samme stil som før.

1866: Virksomheden udvides med en afdeling i Sct. Nicolaigade.

1881-: I januar 1881 sker der et ejerskifte. Først overgår virksomheden til det tyske "Gebrüder Bauer & Co" under navnet "Ribes Textile Fabriker". Balthazar Giørtz er dog stadig administrerende direktør. Dernæst opkøber Crome & Goldschmidt Ribes Textile Fabrikker i august 1881. Matrikel 315 og 318 er ikke medregnet i salget, i stedet nedlægges fabrikken.

Opgang og nedtur

Da Balthazar Giørtz (1827-1891) i 1859 overtog bomuldsvæveriet og faderens tre ejendomme i Stenbogade, førte han virksomheden videre under navnet "Chr. Giørtz". Selv var han blevet lært op i firmaet først som lærling, senere som handelsbetjent og bogholder²³.

1860'erne var fortsat en vækstperiode for dansk tekstilindustri. Situationen var den helt modsatte på det engelske marked, men måske netop derfor havde Danmark fremgang. Den amerikanske borgerkrig (1861-65) betød for England krise i tekstilindustrien på grund af manglende bomuldsimport, og i Lancashire, tekstilproduktionens hovedsæde, resulterede det i hungersnød. Fra Jylland kunne man nu komme ind på det tyske marked, indtil disse i 1870'erne blev selvforsynende. Dette udnyttede Balthazar Giørtz, der på dette tidspunkt var velforsynet med bomuld²⁴. De gunstige forhold bevirkede at han i 1866 kunne udvide med afdelingen i Sct. Nicolaigade²⁵.

Efter adskillige gode år for de to fabriksafdelinger (virksomheden beskæftigede i 1875 180 mand) indtraf en ulykke den 25. juni 1880, der

Fig. 9. Den ombyggede facade af den vestre del af bygning A udført af arkitekt H. C. Amberg. Stilen er nygotisk og den oprindelige bygningshøjde er bibeholdt. Foto: Camilla Løntoft Nybye.

The remodelled facade of the western part of building A. The architectural style is new gothic and the original height of the building is maintained.

synes at sætte nogle begivenheder i gang. En eksplosion i afdelingen i Sct. Nicolaigade med medfølgende store ødelæggelser fandt sted. I første omgang lod det ikke til, at ulykken havde konsekvenser for virksomhedens videre drift, i hvert fald indhentede Balthazar Giørtz kort efter tilbud til genopbyggelsen²⁶. Alligevel skete der som nævnt et ejerskifte i januar 1881. Dette holdt ikke længe, allerede i august 1881 opkøbte Horsens-firmaet Crome & Goldschmidt firmaet for 360.000 rigsdaler, hvilket gjorde dem til landets største manufakturvarefabrik med en omsætning på 3½ million. Afdelingen ved Domkirken var som nævnt ikke med i dette køb. Produktionen blev nedlagt og bygningerne ombyggedes til forretninger, boliger, fotografisk atelier og kedelrum til kirkens opvarmning. I denne forbindelse ombyggedes de 16 østlige fag af bygning A til tre etager, mens de fire vestlige adskiltes fra denne del med en brandmur, og facaden mod Torvet blev ombygget i nygotisk stil. På denne del er tagudformningen, som den ses i dag den oprindelige. De store produktionslokaler i bygning A og B blev rumopdelt med skillevægge. Ved nedrivningen i 2001 af bygning B fandt man her støbejernssøjlerne gemt i væggene. Med disse ombygninger, og med stue-

tagernes ombygning til forretninger ændrede bygningen i høj grad karakter. Dette er nok også en af årsagerne til, at der i bygningens sidste år var delte meninger om dens bevaringsværdi.

Non sibi sed posteris

Med branden i julen 2000 forsvandt et af vidnesbyrdene om familien Giørtz' eksistens i byen, dog kan man stadig finde dem rundt om i bybilledet. Udover Christian Giørtz' privathjem "Aldershvile" og den resterende del af fabrikskomplekset ved det nuværende Rosen Allé herunder det nuværende bibliotek opførte Balthazar Giørtz en prægtig privatbolig i Sct. Nicolaigade. Bygningen, der i dag rummer Ribe Kunstmuseum, var tegnet af den kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup (1815-1889) og blev opført i nyrenæssancestil med hjørnekvadere og svungne gavle og kviste.

Hvad der ellers i starten syntes at være en mindre brand for Ribe Brandvæsen natten til 3. juledag på adressen Torvet 13, udviklede sig med stor hastighed til hele ejendommen. En lodret skjult rørføringsskakt har været nævnt som årsag til, at ilden bredte sig til 2. sal og til loftet. Den bygningsarkæologiske undersøgelse har dog ikke kunne fastslå dette, og årsagen skal nok snarere findes i de mange dobbeltkonstruktioner i form af flere gulvlag samt de dobbelte skillevægge med hulrum imellem. I hvert fald skulle branden vise sig at volde så meget skade, at enden på historien om Giørtz' bomuldsværeri blev nedrivning.

Tilbage står så spørgsmålet, hvad der skal ske på grunden i fremtiden. Først og fremmest vil en arkæologisk udgravning sandsynligvis blandt andet kunne klarlægge den præcise udstrækning af processionsomgangen og den gamle kirkegårdsmur. Dernæst kommer den vigtige opgave at udforme en ny bygning, der respekterer de historiske omgivelser, men samtidig vil være en værdig repræsentant for vor tid. Pladsen, som den tager sig ud nu omkring Domkirken, opfylder ikke disse kriterier, og det kommende byggeprojekt bør søge at skabe en helhed, der i funktion og udformning binder plads og bygning sammen.

Den industrielle revolutions bygninger har længe været et overset kapitel i dansk arkitekturhistorie. Denne udvikling har inden for de sidste år heldigvis ændret sig. Tiltag gøres nu for, at de vig-

tigste eksempler af industrisamfundets kulturarv bevares for eftertiden. Desværre nåede de omtalte bygninger fra Giørtz' bomuldsværeri ikke at få glæde af denne udvikling.

Noter

1. Hornby 1980.
2. St. Ann's church, Liverpool.
3. Se Winter 1970 for yderligere engelsk baggrund.
4. Tugt- og Børnehuset (1605) og Silkeværket (1620) i København er de vigtigste.
5. Madsen 1978, s. 306.
6. Madsen 1978, s. 308; Nielsen 1944, s. 49, 100.
7. Fremgår af Fabriks- og Industritabellerne 1855.
8. En liste over varesortimentet er samlet af Kirsten Nielsen i hendes manuskript "Ribe i 1800-tallet" på baggrund af annonceringer i Ribe Stiftstidende 1819-1860. En kopi af manuskriptet findes på Den antikvariske Samling.
9. Danmarks Kirker 1979, s. 126.
10. Se brandtaksation af 1857.
11. Se Videbæk 1980, Nielsen 1982.
12. Beskrevet i Vestkysten 1. sep. 1939.
13. Haugsted 1990.
14. Som note 8.
15. Driftskapitalkontoen for 1858-80 udtaget fra tekstilfabrikantforeningens arkiv findes på Erhvervsarkivet i Århus.
16. Se bla. Sestoft 1979, s. 77; Millech 1951, s. 105.
17. Originalerne findes på Landsarkivet i Viborg, kopi på Ribe Byhistoriske Arkiv.
18. Undersøgt af Arkitekt Anker Ravn Knudsen i forbindelse med den bygningsarkæologiske redegørelse 2001.
19. Ribe Stifts-Tidende 14. maj 1860.
20. Oplysningerne stammer fra Arkitekt Anker Ravn Knudsens bygningsarkæologiske redegørelse 2001, hvor en mere udførlig beskrivelse af bygningens udvikling kan studeres. Findes på Den antikvariske Samling.
21. Arkiv på Ribe Jernstøberi viser, at vinduerne er fremstillet der.
22. Ribe Stifts-Tidende 1851 nr. 34.

23. Nielsen 1982, s. 39.
24. Riis 1901, s. 13. Jacob A. Riis var svigersøn af Balthazar Giørtz.
25. Kun en mindre bygning, hvor Dracomir og Riamuf har til huse, eksisterer i dag.
26. Ribe Stifts-Tidende 6. 7. 1880.
27. Malmgren 1888.

Litteratur

- Haugsted, Ida: To Patriciervillaer. *Architectura* 12. København 1990 s. 69-94.
- Jensen, Andreas: *Danske byer og deres mænd – Ribe by og omegn XXXI*. Århus 1919.
- Knudsen, Anker Ravn: *Bygningsarkæologisk redegørelse Torvet 13, 6700 Ribe. Opmålt 2001*. Varde 2001.
- Madsen, Allan: *Tekstilproduktionens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme*. København 1978.
- Malmgren, N.: *Danmarks industrielle etableringer*. 1888.
- Millech, Knud: *Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950*. 1951.
- Nationalmuseet: *Mennesket og Maskinen*. København 1980.
- Nationalmuseet: *Danmarks Kirker – Ribe Amt 19:1, 1-2*. København 1979.
- Nielsen, Axel: *Industriens Historie i Danmark III*. København 1944, genudgivet 1975.
- Nielsen, Kirsten: *Ribe i 1800-tallet*. Ribe 1982.
- Olsen, Albert: *Bybefolkningen i Danmark på merkantilitens tid*. København 1932, genudgivet 1975.
- A/S Ribe Jernindustri: *A/S Ribe Jernindustri 1848-1998*. Ribe 1998.
- Riis, Jacob A.: *The making of an American*. New York 1901.
- Rosenstand, K. H.: Den engelske Villa ved Ribe Aa. *Vestkysten* 1.9.1939 s. 5-6.
- Sestoft, Jørgen: *Danmarks Arkitektur – arbejdets bygninger*. København 1979.
- Sestoft, Jørgen: Noter om industribygninger og –arkitektur i 1800-tallet. *Industrialismens bygninger og boliger – det industrielle miljø 1840-1940*, Nr. 1 1975.
- Søndergaard, Steffen: Eksempler på Ribe-huse fra 1850'erne frem til omkring 1930. *By, marsk og geest* 14, 2002 s. 24-44.

- Videbæk, Ole: Industriregistrering i Ribe amt. *Mark og Montre*, 1980 s. 71-92.
- Winter, John: *Industrial Architecture – a survey of factory building*. England 1970.

Andre kilder

- Den antikvariske Samling, Ribe. ASR 1444, 13M78E.
- Ribe Byhistoriske Arkiv, Ribe. Ribe Stifts-Tidende 1850 nr. 57, 1851 nr. 34, 2. sep 1856, 4. feb 1858, 14. maj 1860, 11. sep 1864, 24. dec 1875, 4. juli 1881, 1. sep 1881, 4. apr 1891.
- Statens Erhvervshistoriske Arkiv, Århus. Driftskapitalkonto B 1858-80.
- Rigsarkivet, København. Statistisk Bureau, Fabriks- og Industritabeller.

Summary

The textile factory of Christian Giørtz – the first cast-iron building construction in Denmark

On the 26th of December 2000 a fire broke out in the historical city centre of Ribe. This article tells the story of the destroyed building on Torvet 13 – an early example of industrial architecture in Denmark.

The political situation in Denmark in the early 19th century and the importation of new advanced machinery from abroad, resulted in an industrial revolution in the second half of the century. Denmark evolved from being a feudalistic peasant culture to a capitalistic production society.

Christian Giørtz was a successful merchant in Ribe. In 1850 he buildt a steam power textile factory just south of the Cathedral of Ribe. In 1857 the production is extended with a building facing Ryk Ind. This new building was of a very high standard constructed by cast-iron columns and large wooden beams – presumably the first of its kind in Denmark.

The style of the factory buildings was English Palladianism symmetrically built in red brick with cast-iron windows. It is possible to assume that Christian Giørtz was inspired by English techniques and skills when he built his factory. He was often in contact with the English trade market and rumours say that his own private house on Skibbroen was an exact copy of a house he had seen in England. The cast-iron columns used for

the construction of the building were of various types and sizes accordingly to the weight they had to carry. Danish literature of architectural history mentions the University Library in Copenhagen as the first building using a cast-iron construction. However this building was not built until 1860 which apparently makes the Giørtz textile factory to the first building of its kind in Denmark. Christian Giørtz dies in 1860 and left the company in the hand of his son Balthazar Giørtz. He was a successful businessman and in 1866 expanded the company with a new department just outside the city centre. Unfortunately an explosion in 1880 destroyed a large part of this department and not long after the company was sold and Balthazar Giørtz moved to Copenhagen.

This was the end of the textile production in the buildings south of the Cathedral. They were rebuilt into flats, a studio and a boiler room for heating up the church. After the fire in 2000 the remains of the buildings were demolished and an empty site is now present where once there was a factory.

Camilla Løntoft Nybye, stud.arch.
Bækkelundsvej 4, -25
8240 Risskov
camillanybye@hotmail.dk